

KÉTELKEDÉS VAGY RÁGALMAZÁS?

Kritikai gondolkodás a józan ész határain innen és túl

Kiben kételkedett Descartes? Természetesen saját magában, a maga igazában, saját személyes meggyőződésének megbízhatóságában, de nem Homérosz, Vergilius vagy Plátón szellemi teljesítményének jelentőségében, illetve az evangéliumi tanításban, mert gondolkodó volt, és a gondolkodó mindig magában kételkedik, magát vizsgálja, saját meggyőződését, hitét veti alá különböző próbáknak. (Megjegyzem, hogy Descartes szomszédaiban, kollegáiban, polgártársaiban vagy felebarátaiban sem kételkedett. Nem mintha azok minden kételesen felül álltak volna, hanem mert a gondolkodó számára ez érdektelen.) Mindezt nem pusztán jólneveltségből teszi, nem csupán kifinomult formaérzéke ösztönzi erre, hanem mert valamilyen belső sugallat révén tudja, sejtí, hogy az igazságot éppen az ilyen beállítottság esetén sikerül szolgálni, hogy éppen ez a mentalitás kedvez a gondolkodásnak.

A magában kételkedő, az újabb szellemi teljesítményt létrehozni akaró és nem a már meglévő teljesítmények valódiságát, illetve érvényét, hatékonyságát hitetlenül kétségbe vonó Descartes a kételkedésben nem belső elbizonytalanodását, kétségbeesését, hanem személyes hitét, meggyőződését tárja fel, nyilvánítja ki. Személyes hite, a benne élő bizonyosság teszi képessé arra, hogy magában kételkedjen, hogy ne a már meglévő szellemi teljesítményeket vesse alá — képtelenül és értelmetlenül — a szellemi tájékozódásra alkalmatlan, a szellemileg terméketlen intellektus próbájának, hanem új teljesítményt hozzon létre. Sokat hallottunk már arról, hogy a tekintélyelvvel szembe fordulva Descartes megmutatta, hit és kételkedés összetartoznak, nincsen hit kételkedés nélkül, és a hit normája csak a kételkedés jogának megadása esetén tartható be. Nem tudni, miért késlekedik annak kimondása, hogy az összefüggés fordítva is áll, hogy kételkedés nincs hit nélkül, mert a hithez hasonlóan a kételkedés is mélyen személyes, lelkiismereti mozzanat, és ezáltal mindenki csak magában kételkedhet, mással kapcsolatos kétségeinket pedig csak akkor indokolt kételkedésnek, a kritikai gondolkodás jogos megnyilvánulásának tartanunk, ha sikerült a másikat tökéletesen megértenünk. Azok a kétségek viszont, amelyek ezt a személyes mozzanatot nélkülözik, nem a descartes-i kételkedés, a tekintélyelvvel szembe forduló kritikai gondolkodás körébe tartoznak, rájuk a nyelv bölcs sugallatait elfogadva, a gyanúsítás, a rágalmazás szavakat kell alkalmaznunk.

Fölmerül a kérdés, vajon mi miatt süllyedt bele az eredetileg az igazság kiderítésére vállalkozó kritikai gondolkodás a manipulatív elhallgatás és a tendenciózus lejárátás, a szellemileg terméketlen ideologikus gondolkodás mocsarába? Vajon mi miatt bizonyult a hagyományos tekintélyekkel szembe forduló, a hit és kételkedés összefüggését indokoltan érvényesíteni igyekvő tudomány eredeti normái kielégítésére alkalmatlannak? És vajon mi az oka, hogy ez a tudomány végeredményben képtelen saját jelenbeli helyzetét, eredeti normáitól való sajnálatos eltérését egyértelműen megítélni? A magunk részéről alaptalannak találjuk mindazokat a szemrehányásokat, amelyeket adott összefüggésben a kritikai gondolkodásnak szokás tenni, s amelyek az előállt sajnálatos állapotra utalva azt sugallják, hogy annak idején a kritikát el kellett, el lehetett volna kerülni.

Ha ma különös módon sokak számára elkerülhetőnek látszik a személyes teljesítmények gyanúsító és a rágalmozó jellegű kétségbe vonása, a kételkedésnek a gyanúsítás-

sal és a rágalmazással fölcserélése, annak nem Descartes az oka, aki számára ez elképzelhetetlen volt, hiszen milyen joggon hártjuk át a mi hibáinkért, vétségeinkért viselendő felelősséget Descartes-ra, miért ő az oka annak, hogy vele ellentétben mi nem hiszünk, és tőle eltérően nem magunkban kételkedünk, hanem magunk helyett azt gyanúsítjuk és rágalmazzuk, aki velünk ellentétben nyilvánvalóan hitt, aki módszeresen kételkedett, aki soha senkit nem gyanúsított és nem rágalmazott, mert az ilyen megnyilvánulást gondolkodói rangján alulinak vélte. Vajon a hit normája mellé a kételkedés jogát odaállító Descartes akadályoz meg minket annak belátásában, hogy a hithez hasonlóan a kételkedésnek is mélyen személyes mozzanatnak kell lennie, s hogy ennek megfelelően kételkedésről csak a hit előterében van értelme beszélni? Vajon szabad Descartes-ot megrónunk azért, hogy a tudomány képtelen továbbhaladni az általa megkezdett úton, hogy nem képes méltó szellemi utódjává válni, és elfogadja azt a kényelmes látszatot, miszerint az előttünk tornyosuló feladat meghaladja teljesítőképességünket?

A gyanúsítás és a rágalmazás hibájának elkerülése, saját szellemi rangunknak, a gondolkodás képességének megőrzése érdekében tehát a kérdést úgy kell megítélnünk, hogy nem az újkori kritikai gondolkodás vétett el bármit is, hanem a kultúrtörténet, a gondolkodástörténet jelenbeli szakaszán olyan probléma elé kerültünk, amelynek mélysége meghaladja az újkor kezdetén fölvetett problémák mélységét, hogy e probléma fundamentálisabb, mint első látásra vélnénk, mint általában föltételezni szokás. A gondolkodó ember nem mondhat le a kételkedés jogáról, kritikus beállítottságáról. De a dolgok jelenbeli állása azt mutatja, hogy a tudomány és a szellemi tekintély problémáján gondolkodó Aquinói Tamás jól ítélte meg annak a tudománynak a lehetőségét, amelyet a gondolkodó ember ugyan szeretne magáénak mondani, saját teremtményének látni, de amely a szellemi tekintélyek elutasítása óta az ideológiák hálójában vergődik, mára a nyers, az üres intellektuális hatalomgyakorlás terepévé vált, amikor a teológia szolgálólányává minősítette, amikor bár tulajdonképpen teljesíthetetlenül, de kultúrtörténetileg értelmezhetően védett helyzete megőrzését javasolta. E tanács kultúrtörténeti értelme úgy fejthető ki, hogy az a tudomány, amelyről annak idején Aquinói Tamás beszélt, amelyre később — hitére támaszkodva — Descartes rábízta magát, s amellyel most joggal elégedetlenek vagyunk, tulajdonképpen nem bizonyult méltónak művelőihez, hogy Descartes szellemileg több volt a rendelkezésére álló és intencióit teljes egészében elfogadni nem képes tudománynál, csak Descartes Aquinói Tamással ellentétben nem tudott erről. Azok a mai szakemberek pedig, akik Descartes-tal ellentétben — már elégtelenségét megtapasztalva is — elégedetnek mutatják magukat, akik elégedettek azzal a tudománnyal, amely Descartes hitét megcsúfolta, és Aquinói Tamás óvását bizonyos kultúrtörténeti értelemben igazolta, egyszerre méltatlanok Descartes-hoz és Aquinói Tamáshoz is.

Arra a belátásra kell tehát jutnunk, hogy nem az újkori kritikai gondolkodás, nem Descartes körül van a hiba, hanem a világ dolgait és jelenségeit megismerni, fogalmilag megragadni törekvő, a világot magát ezen dolgok és jelenségek halmazaként, személytelen kozmoszként felfogó tudománnyal nincs valami rendben, hogy a tudományról valamikor a kezdeteknél kialakult és azóta őrzött képzetünket kell revideálnunk, a tudomány feladatát és módszereit kell újragondolnunk, nem pedig a tudománynak — az igazság erejében hívő, a személyes szempontot, a kultúrhatomány által közvetített léttapasztalatot, az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtettségét érvényesítő — művelőit kell a tudományról kiala-

kult és elégtelennek mutakozó képzeinkhez mérnünk, hanem a tudományt, a róla alkotott elképzeléseinket kell legkiválóbb művelőhöz emelnünk.

Amikor gyanúsítunk és rágalmazunk, vagyis amikor a szellemi teljesítmény szóba-hozhatóságában, megítélhetőségében, a szellemi álláspon t képviselhetőségében nem hiszünk, amikor eleve mindenkit és egyben saját magunkat is nemre, korra és fajra tekintet nélkül gyanús ideológiai szándékoktól mozgatottnak tekintünk, amikor a gyanakvást és a rágalmazást egyetemes emberi állapotnak tüntetjük fel, vagyis amikor a kételkedést nem is a szellemi tekintélyeknek, hanem degradált változatuknak, az ideológiáknak a nevében, a gyanúsítás és a rágalmazás kedvéért áldozzuk föl, akkor azt a személytelen kozmoszképzetet érvényesítjük ad absurdum víve, amely a tudományt eddig mindig jellemezte, legfeljebb korábban nem mindig (például az antik tudomány történetének első felében nem) vezetett ilyen következményekhez, illetve nem mindig (így a középkorban és újkor korábbi századaiban nem) érvényesült ilyen tiszta formában. Amikor viszont kételkedünk, vagyis amikor a tudomány művelőiként a személyes hit alapján állunk, akkor — esetleg anélkül, hogy a tudományos előföltevésekben működő személytelen kozmoszképzetet felülvizsgáltuk volna — egy másik, a zsidó-keresztény hagyományból származó világképet érvényesítünk, amely nem a dolgok sokaságától kísérel — reménytelenül — a rajtuk túlmutató egyhez (a léthez, az igazsághoz, Istenhez) eljutni, hanem amely az egy (a lét, az igazság, az Isten) kultúrtörténeti (személyes, emberi) tapasztalatából indul ki, amely nem a személytelen intellektuális általánosítást, hanem ezt a személyes, emberi léttapasztalatot tekinti a dolgok közötti és az emberi dolgokban tájékozódás kulcsának.

A kritikai gondolkodást mint a polgárosodás társadalmi folyamatának szellemi megfelelőjét általában a polgárnak az arisztokratikus tekintélyek alóli felszabadulásaként szokás értelmezni. A baj az, hogy gondolkodásunk ezt a részt egészen hajlamos feltüntetni. Az újkori fejlődés ezen liberális koncepciójának elégtelenségét ugyanakkor jelzi, hogy annak fonákjaként, mint tudjuk, létezik egy másik koncepció is, amely ugyanazt a történetet negatívan ítéli meg, amely arra irányítja a figyelmet, hogy az arisztokratikus berendezkedésnek a polgárt korlátozó hatása elleni jogos küzdelem kisebb jelentőségű annál a vele ellentétes és nála nagyobb hatósugarú negatív folyamatnál, amelyet a hagyomány föléléseként, elfelejtéseként, az arisztokratikus értékek történelmi elherdálásaként lehet jellemezni.

Az ontikus kultúrtörténeti reflexió azonban a kultúra teljesítményeit az — arisztokratikus-polgári szempont létben gyökerező egyensúlyát érvényesíteni hivatott — értelemteljesítési folyamat tényezőiként értelmezi. Ha korábban a tudományt részlegesen és másodlagosan a humanista hozzá is igazította az arisztokratikus értékekhez, az eddigi, a hagyományt mint kultúrtörténeti léttapasztalatot módszeresen, elvi alapon nem érvényesítő intellektualista tudomány egyoldalúan polgári jellegű volt. A polgár, nevezetesen a kultúrát nem tisztelő polgár, a tömegember pozícióját fejezi ki a tudomány ma reprezentatívnak számító művelője, a szakember is, aki a hagyomány és a tudomány közötti ellentmondást ad absurdum viszi.